

SCHEIBNER TAMÁS

Amerikai filantróp alapítványok

Az Ausztriába és Jugoszláviába irányuló menekültáradat, miután a szovjet hadsereg véget vetett az 1956-os magyar felkelésnek, nagyszámú civil szervezetet mozgósított. Többségük általános humanitárius segítséget nyújtott, de a magyar menekülteknek olyan volt a társadalmi összetétele, hogy sokan közülük speciális segítségre szorultak. A menekültek között viszonylag magas volt a diákok és az értelmiségiek száma, és ahhoz, hogy megtalálják helyüket a befogadó országokban, olyan szakértelemre volt szükség, amellyel a humanitárius civil szervezetek nem rendelkeztek. Itt léphetett működésbe a Ford és a Rockefeller Alapítvány, amelyek évtizedek óta tevékeny szerepet vállaltak az élvonalbeli kutatások, valamint a tudományos életben zajló szellemi együttműködések és csereprogramok támogatásában, és így fel tudták ajánlani kompetenciájukat és kapcsolatrendszerüket. Fennállt a veszély, hogy a diákok nem tudják majd folytatni tanulmányaikat, az értelmiségiek pedig kénytelenek lesznek elhagyni a szakterületüket és szakképzetlen munkára jelentkezni, hacsak a szervezetek nem találnak módot arra, hogy lehetővé tegyék a szakmájukban maradást vagy a tanulmányaik folytatását. Ezt mindkét alapítvány korán felismerte, és folyamatosan összehangolták a magyar menekültek megsegítésére irányuló erőfeszítéseiket.

A Ford és a Rockefeller Alapítvány akkoriban a három nagy amerikai filantróp alapítvány közé tartozott – a harmadiknak a Carnegie Corporationt tekintették. Ez utóbbi azonban csak kisebb alkalmi támogatásokat folyósított a magyarországi menekültek megsegítésére, részben a viszonylag szerény és már futó programokra lekötött pénzügyi eszközei miatt.¹ Ezek az alapítványok, bár gyakran semleges, politikamentes és ideológiamentes képet igyekeztek sugározni, elkötelezettek voltak egyfajta liberális internacionalizmus mellett, és szorosan kapcsolódtak az amerikai államépítési projekthez.² Kezdeti tevékenységük jelentősen hozzájárult a szövetségi kormányzat hatalmának megerősítéséhez, később pedig döntően befolyásolták a külügyi intézményrendszer és a nemzetközi kapcsolatok elméletének fejlődését.³ A három nagy alapítványnak jelentős szerepe volt abban, hogy az 1950-es évekig az elszigetelődést tá-

1 Gorjevsky, 2006. 22–24.

2 Parmar, 2012. 1–30.

3 Guilhot, 2011.

mogató hangok háttérbe szorultak az Egyesült Államokban, illetve létrehozták azt az értelmiségi intézményes hátteret és elithálózatot, amely előkészítette az Egyesült Államok globális birodalmi szerepvállalását. Az intervencionizmus jelentős tényező volt abban a harcban, amelyet (kezdetben még csak a latin-amerikai propaganda területén)⁴ a tengelyhatalmak, majd később a Szovjetunió ellen vívott az Egyesült Államok, ugyanakkor hosszú távon világszerte előmozdította az amerikai hegemon törekvéseket is.⁵

A hidegháborús viszonyok között az alapítványi tisztviselők hasonlítottak a legtöbb más amerikai elitsoporthoz abban, hogy olyan világnézetet vallottak, amely eleve erkölcsi felsőbbrendűséget tulajdonított az Egyesült Államoknak, és hajlamosak voltak mély gyanakvással kezelni az amerikanizmus minden kritikáját.⁶ Lényeges különbség volt azonban, hogy nekik valóban széles lehetőségük nyílt arra, hogy akár hatékonyan támogassák, akár finomítsák az amerikai politikát. Az 1950-es években, a „vörös vész” és a nukleáris háborús fenyegetés idején, miközben határozott antikommunista álláspontot képviseltek, az olyan alapítványi tisztviselők, mint Paul G. Hoffmann vagy John J. McCloy, olyan vezető agytrösztökkel együttműködve, mint a Council on Foreign Relations, alternatívát kerestek arra, amit később a kemény megtorlás (*massive retaliation*) politikájának neveztek el.⁷ A két blokk közötti párbeszéd és csere kiterjesztésére irányuló javaslataik az 1950-es évek második felében az Eisenhower-kormányzat egyes szegmenseiben hallgatóságos jóváhagyásra találtak, és John F. Kennedy alatt az 1960-as években egyre inkább előtérbe kerültek.⁸ Ugyanakkor az alapítványok elősegítették a globális amerikai törekvéseket azáltal, hogy az American Studies, az Area Studies és az International Relations tudományágak támogatásával átalakították az oktatást otthon és külföldön; közvetítették az állam, a nagyvállalatok, a politikai pártok, az agytrösztök és a tudományos élet között; illetve megszilárdították az elit szaktudásának, a konszenzuskeresésnek és a politikai tervezésnek a felülről lefelé irányuló struktúráját. Az alapítványok és értelmiségi holdudvaruk általában nem kérdőjelezték meg alapvetően az amerikai állami ideológiákat, de fontos reformpolitikai intézkedéseket inspiráltak.

Az amerikai állami ideológiával és stratégiai politikával való viszonylag kritikátlan azonosulás nem meglepő, ha szemügyre vesszük az alapítványok vezetőségének összetételét. Mielőtt 1950-ben átvette a Ford Alapítvány elnöki tisztét, Paul Hoffman a Truman-kormányzatban a Marshall-tervet felügyelte, majd 1966-os indulásakor az ENSZ Fejlesztési Programjának (UNDP) felelőse lett. John McCloy, a Rockefeller Alapítvány kurátora és 1958-tól a Ford Alapítvány elnöke, korábban a Világbank elnöke és az Egyesült Államok németországi

4 McCarthy, 1987. 102.

5 Parmar, 2012. 1–30.

6 Uo. 100.

7 Berghahn, 2006. 63–68.

8 Uo. 73–74.

főbiztosa volt, és a Council for Foreign Relations hosszú időn át működő vezetőjeként egész életében az amerikai elnökök személyes tanácsadója volt. McCloy németországi munkatársa, Shepard Stone a nemzetközi kapcsolatok igazgatójaként csatlakozott a Ford Alapítványhoz, és együttműködött a CIA-val a kulturális területen folytatott titkos műveletekben. A Rockefeller Alapítvány elnöke, Dean Rusk Truman alatt volt külügyminiszter-helyettes, és az 1960-as években az egyik leghosszabb ideig hivatalban lévő külügyminiszterként szolgált. Az említettek csak néhány példáját nyújtják a hasonló profilú prominens alapítványi tisztviselőknek, akik maguk is az államigazgatás legfelsőbb szintjén voltak pályafutásuk bizonyos szakaszaiban, és alapvetően alakították az USA külpolitikáját, sőt esetenként részt vettek a titkosszolgálati műveletekben.

Az 1956-os magyar forradalmat követő menekültválság eltérő „lehetőségeket” teremtett (hogy a tisztviselők gyakori kifejezésével éljünk) a két alapítvány számára, mivel egymástól különböző helyzetben voltak. A Ford Alapítvány (amelyet 1936-ban alapítottak, jóval később, mint a gyökereivel a századfordulóra visszanyúló, 1913-ban létrehozott Rockefeller Alapítványt) éppen csak kiterjesztette nemzetközi tevékenységét, és a forradalom idején arra törekedett, hogy ezen a szinten is kiemelkedő szereplővé váljon. Ennek megfelelően a Ford Alapítvány legjelentősebb hozzájárulása e humanitárius akció keretében az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának (UNHCR) társfinanszírozása volt, a diákoknak és értelmiségieknek nyújtott segély ennek az összegnek csak kis töredékét tette ki. Ezzel szemben a Rockefeller Alapítvány éppen az utóbbi csoportokra koncentrált, összhangban alapelveivel, amelyek szerint célja annak támogatása volt, hogy az emberi tehetséget minél hatékonyabban állítsák az emberiség szolgálatába. Mindkét alapítvány összehangoltan támogatta a diákokat, jellemzően közvetítőkön keresztül, de a Rockefeller Alapítvány különösen nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a magas rangú akademikusokat és orvosokat olyan kutatóintézetekhez, egyetemekhez és kórházakhoz juttassa el, ahol szakértelmüknek jó hasznát veszik.

A Rockefeller Alapítvány magyar menekülteket segítő programjai egészen 1964-ig működtek, és több ezer kedvezményezettjük volt. Bár a magyar forradalom egy ideig világszerte érdeklődést keltett, korántsem volt egyértelmű, hogy a Rockefeller Alapítványnak be kellene avatkoznia. Valóban, a kuratórium megosztott volt a kérdésben, és öt tisztviselő érdeklődése és elkötelezettsége bizonyult döntőnek. A Rockefeller Alapítvány elnöke az 1956-os felkelés idején az említett Dean Rusk volt, aki 1952 óta töltötte be ezt a tisztséget. Rusk, aki a hidegháború alatti amerikai diplomácia egyik kulcsszereplője volt, hamar felismerte a menekültekkel való kiváló bánásmód propagandaértékét, akiket a nyugati sajtó egyöntetűen úgy üdvözölt, mintha mindegyikük szabadságharcos lenne. Rusk megbízta John Maiert, aki a Rockefeller Alapítvány párizsi irodáját vezette, hogy 1956 novemberében Bécsben szerezzen információkat első kézből. Közép-Európa nem volt ismeretlen terület a Rockefeller Alapítvány számára, hiszen a két világháború közötti időszakban mind Magyarországon, mind az egész régióban bőkezűen támogatta a közegészségügyi intézményeket

és a természettudományos kutatásokat.⁹ Maier mint fizikus maga is kapott információkat a területen dolgozó kollégáitól, akik esetenként korábbi Rockefeller-ösztöndíjasok voltak. Maier központi szerepet játszott a helyszíni információk összegyűjtésében és szintetizálásában. Ő a szerzője annak az 1957. márciusi jelentésnek, amely a menekültválság legkritikusabb első hónapjainak eseményeit foglalta össze.¹⁰

December 8-án érkezett a New York-i irodából Edward D'Arms, aki a bölcsészettudományokért és művészetekért felelős egyik igazgatóhelyettes volt. Az ő érkezése nagy megkönnyebbülést jelentett Maiernek, akit nyomasztóan túlterhelt az a nehéz feladat, hogy felkutassa a rászorulókat (ami egy kaotikus helyzetben nagyon időigényes tevékenység volt), reagáljon az igényeikre, és közvetítsen a sok (kormányzati és nem kormányzati) osztrák hivatal, az egyéb civil szervezetek képviselői és a Rockefeller Alapítvány New York-i irodája között. D'Arms kiegészítette Maier szakterületét, és kiszélesítette az akcióba bevontak körét. Míg Maier és D'Arms hosszabb ideig Bécsben maradt, Rusk december és január folyamán két alkalommal látogatott el a városba. Rusk a világ egyik pontjáról a másikra utazott folyamatosan, hogy felügyelje a futó programokat, New Yorkban pedig Robert P. Burden és Gerard R. Pomerat felügyelte a magyar menekültsegélyeket. Burden egészségügyi mérnökként a mezőgazdasági programokért felelős igazgatóhelyettes volt, míg Pomerat, Maierhez hasonlóan, a biológiai és orvosi kutatásokért felelős igazgatóhelyettesi tisztséget töltötte be. A mezőgazdaság és az orvostudomány volt a Rockefeller Alapítvány magyarországi tevékenységének két legfontosabb területe a kommunista hatalomátvétel előtt, ezért mindketten alkalmasak voltak az ország ismeretét igénylő ügyek intézésére. Burden és Pomerat a felügyelőbizottságnak (Board of Trustees) jelentett, ami kulcsfontosságú feladat volt, és nagy felelősséggel járt, mert minden kifizetéshez a testület jóváhagyására volt szükség. Pomerat lelkes kitartása a magyar menekültek segélyezése mellett lényegi szerepet játszott a támogatási igények megalapozásában és a testület meggyőzésében.

Az első nagyobb segélycsomagot 1956. december 5-én, a másodikat december 28-án hagyták jóvá, és mindkettő 600 ezer USD-t jelentett.¹¹ Hogy érzékeltessük, milyen fontosságot tulajdonított a felügyelőbizottság a magyar menekültválságnak, utalhatunk Pomerat saját előrejelzésére, aki a testület ülése előtt Maiernek írt levelében mindössze 200 ezer USD körüli összeggel

9 Palló, 2000; Palló, 2002; Weindling, 1993; Page, 2002.

10 Rockefeller Archive Center (New York, a továbbiakban: RAC): Rockefeller Foundation Records, Record Group 1.2, Series 750, FA#387, Box 3, Folder 23. Dr. John Maier, Vienna Reports (Párizs, 1957. március 15.). A dokumentumot bevezető tanulmánnyal közli: Scheibner, 2019.

11 RAC: Rockefeller Foundation Records, RG 1.2, Series 750, FA#387, Box 1, Folder 13. Appropriations RF 56181 and RF 56206. See Flora M. Rhind, Minutes of the Executive Committee Special Meeting of December 28, 1956.

számolt.¹² (Megjegyzendő azonban, hogy a válság abban az időszakban napról napra nőtt, mivel a Magyarországról menekülők száma gyorsan emelkedett.) A Rockefeller Alapítvány által a magyar menekültek megsegítésére a program lezárásáig nyújtott teljes támogatás az évek során mintegy 3 millió USD-t tett ki. Ennek az összegnek csaknem a felét (1,45 millió USD) 1956 végén és 1957 folyamán osztották ki.¹³ Ez utóbbi összeg ahhoz az összeghez hasonlítható, amelyet az alapítvány egy év alatt a világméretű ösztöndíjprogramjára költött.¹⁴

A Rockefeller Alapítvány az akció keretében háromféle támogatást különböztetett meg: a hallgatók és posztdoktori kutatók számára nyújtott ösztöndíjak mellett (Program of Emergency Aid in the Arts and Sciences for Hungarian Refugees – Project 1 & 2) a menekültprogramokat irányító intézmények rezsi-költségeit is fedezte (Aid to Cooperating Educational Institutions – Project 3).¹⁵ Az alapítványnak – előtörténetéből adódóan – a már befutott tudósok támogatásában volt a legtöbb tapasztalata, de ez a kategória ritka volt a díjazottak között: az ebbe a kategóriába tartozó tudósok többsége ugyanis viszonylag gyorsan továbbállt Ausztriából anélkül, hogy alapítványi támogatásra támaszkodott volna, hiszen őket többnyire tárt karokkal fogadták az Egyesült Államokban vagy másutt. Különösen a fizikusok számára nem jelentett különösebb nehézséget meghívást vagy akár állásajánlatot szerezni egy rangos intézménytől, és így vízumot is könnyen kaptak. Az ösztöndíjasok jóval nagyobb csoportját alkották a diákok (kb. 600 fő), akik nem kaptak közvetlen támogatást az alapítványtól, amely a felsőoktatási intézményekre bízta a program működtetését. Az első két nagy összegű juttatás túlnyomó részét 13 osztrák egyetemnek utalták át, és az alapítvány képviselői nem vettek részt a jelöltek kiválasztásában.

A Rockefeller Alapítvány számára hagyományosan a kiválóság volt a legfontosabb szempont az ösztöndíjak odaítélésekor, ilyen kritikus időkben azonban engedelményeket kellett tenniük. A forradalmat követő első fél évben az alapítvány nem sürgette az osztrák egyetemeket a kiválóság elvének szigorú alkalmazására, mivel az adott körülmények között nehéz volt mérni a hallgatók kvalitásait. 1957 közepétől azonban az alapítvány aggodalmát fejezte ki a rosszul teljesítő, sőt egyes esetekben az órákra sem járó hallgatókkal kapcsolatban, és arra kérte az egyetemeket, hogy vonják meg tőlük az ösztöndíjat.¹⁶ Azokban az esetekben azonban, amikor teljesítményük meggyőző volt, az alapítvány nem riadt vissza a meglehetősen hosszú távú támogatástól. Ha például a középiskolások tovább akarták folytatni tanulmányaikat, akkor jo-

12 RAC: Rockefeller Foundation Records, RG 1.2, Series 750, FA#387, Box 1, Folder 14. Gerard R. Pomerat to John Maier (1956. november 29.).

13 The Rockefeller Foundation Annual Report, 1963. 92.

14 The Rockefeller Foundation Annual Report, 1957. 272.

15 RAC: Rockefeller Foundation Records, RG 1.2, Series 750, FA#387, Box 1, Folder 14. Note on December 4, 1956, New York.

16 RAC: Rockefeller Foundation Records, RG 1.2, Series 750, FA#387, Box 1, Folder 13. Emergency Aid for Hungarian Refugees (1961. április 5.).

gosultak voltak arra, hogy az ösztöndíjukat a teljes tanulmányi idejükre kiterjessék.¹⁷ Az ilyen döntések mögött kettős gyakorlati megfontolás állt. Egyrészt az alapítvány a lehető legjobb hosszú távú eredményt akarta biztosítani abban az esetben, ha már befektetett egy diákba, nehogy az elköltött pénz kárba vesszen. Másrészt félt, hogy ha nem kerülnek be a felsőoktatásba, az néhány diákot arra készíthet, hogy visszatérjen Magyarországra, és ezt a kommunisták propagandacélokra kihasználhatják.¹⁸ Az ilyen hosszú távú ösztöndíjaknak köszönhetően a program 1964-es lezárásakor már csak néhány tucat diák maradt diploma nélkül.¹⁹ Ez volt az első alkalom a Rockefeller Alapítvány történetében, hogy nem projektalapú ösztöndíjakat biztosítottak, hanem ugyanazok a személyek részesültek ilyen hosszú időn keresztül támogatásban.

A Rockefeller Alapítvány tevékenységének fő helyszíne, akárcsak a Ford Alapítványé, Európában volt. Mindkét szervezet egyetértett abban az alapelvben, hogy a diákoknak Nyugat-Európában kell maradniuk,²⁰ mert egyrészt a tengerentúlra való szállításuk sokkal drágább lenne, másrészt a diplomásokat a hazájukhoz közel kell tartani, hogy politikai fordulat esetén visszatérhessenek, és az új elit gerincét képezhessék, harmadrészt a menekültvízumok száma korlátozott volt. Mivel a Ford Alapítvány segítette a menekülteknek eljutni Ausztriából Nyugat-Európába, és finanszírozta a diákok tanulmányait, a Rockefeller Alapítvány úgy döntött, hogy Ausztriára összpontosít. 1956 novemberének végén, amikor a két alapítvány megállapodott a feladatok megosztásáról, az amerikai menekültkvóta viszonylag kicsi volt. December 1-jén Eisenhower azonban 6200-ról 21 500 főre emelte a kvótát, ami arra ösztönözte a Rockefeller Alapítványt, hogy programot indítson az USA-ba bevándorolni kívánó magyar menekültek számára, és így összességében több mint 44 ezer magyar léphetett be az országba.²¹

Ausztriához hasonlóan az Egyesült Államokban is közvetítőkre támaszkodott a Rockefeller Alapítvány. A hazai kormányzati intézmények, mindenekelőtt az Institute of International Education, és az olyan nemzetközi szervezetek, mint a World University Service, a legfontosabb partnerek közé tartoztak.²² Az amerikai egyetemek több ösztöndíjprogramot is nyitottak a magyar diákok számára, de az utóbbiak nyelvtudása nem tette lehetővé, hogy megkezdjék tanulmányaikat. A legsürgetőbb problémát ezért az angol nyelvtanfolyamok létrehozása és orientációs programok indítása jelentette, amelyek segítették az

17 See e.g. RAC: Rockefeller Foundation Records, RG 1.2, Series 750, FA#387, Box 1, Folder 13. Emergency Aid for Hungarian Refugees (1959. április 1.).

18 RAC: Rockefeller Foundation Records, RG 1.2, Series 750, FA#387, Box 1, Folder 14. Note on December 1, 1956.

19 RAC: Rockefeller Foundation Records, RG 1.2, Series 750, FA#387, Box 1, Folder 13. Hungarian Refugee Scholarship Program (1963. május 16.).

20 RAC: Rockefeller Foundation Records, RG 1.2, Series 750, FA#387, Box 1, Folder 14. Feljegyzés Dean Rusk és Shepard Stone telefonbeszélgetéséről (1956. november 30.).

21 A különféle források által közölt, egymásnak ellentmondó adatokról lásd Deák, 2016. 399.

22 The Rockefeller Foundation Annual Report, 1957.

újonnan érkezőket az amerikai kultúra elsajátításában és a szovjetizált magyartól merőben eltérő amerikai felsőoktatási rendszer megismerésében. A Rockefeller Alapítvány társfinanszírozásával a legjelentősebb programokat a Bard College és a St. Michael's College indította, s emellett 15 más kisebb program élvezett támogatást.²³ Az Egyesült Államokba emigrálni kívánó magasan képzett szakemberek, művészek és tudósok befogadására két szervezet kapott nagyobb támogatást az alapítványtól: a National Academy of Sciences és az Eisenhower által létrehozott President's Committee for Hungarian Refugee Relief, bár ez utóbbi támogatása a közvetlen politikai kötődés miatt vitákat váltott ki az alapítvány vezetésében.²⁴ A külsőségek igencsak számítottak, hiszen az alapítványok olyan régiókban és országokban is folytattak tevékenységet, amelyeket nem lehetett az Egyesült Államok szövetségeseinek nevezni. A kormányzattal való nyílt együttműködés ezt veszélyeztette.

A Ford Alapítvány valamivel lassabban reagált a magyar menekültválságra, de erőfeszítései földrajzilag szélesebb körűek voltak, mint a Rockefeller Alapítványé. Az információáramlás természetesen alapvető volt a programok sikeréhez, de rendkívül nehéz volt megbízható értesüléseket gyűjteni, ezért a segélyszervezetek közötti kommunikáció kulcsfontosságú feladatot jelentett. Míg a Rockefeller Alapítványtól John Maier és mások megpróbálták feltérképezni az ausztriai helyzetet, és arra készíteni a helyi szervezeteket és csoportokat, hogy tegyék félre a rivalizálást és összehangoltan cselekedjenek, amihez számos, a hierarchia különféle szintjein lévő személlyel kellett egyeztetni, addig a Ford Alapítványnak megvolt a maga néhány megbízható informátora és partnere, akik elég közel álltak az adott országok kormányzati szerveihez ahhoz, hogy egyfajta hivatalos álláspontot képviseljenek, és közvetítsenek a különböző felek között.

A Ford Alapítvány első képviselője, aki Bécsbe utazott, Waldemar A. Nielsen volt. Ő korábban az alapítvány elnökének asszisztenseként dolgozott. A szervezeten belül éppen egy átmeneti időszakot élt meg, mert Shepard Stone-nak segített a Nemzetközi Kapcsolatok Program előkészítésében, amely a nem sokkal korábban létrehozott Európai Program továbbfejlesztését jelentette. Mindkettőjük munkája döntő szerepet játszott a magyar menekült diákok segélyezésének sikerében, amely végül további lendületet adott az új programnak, hiszen a hidegháború új szakaszában Európa fontos működési területként jelent meg az alapítvány számára. Stone némiképp aggódott amiatt, hogy a magyar válság kiszámíthatatlan módon befolyásolja az új program létrehozását, mégis elkötelezte magát 1957-ben a menekültsegélyezés prioritása mellett.²⁵ 1956. december 7-e óta, amikor a kuratórium jóváhagyta az első, 500 ezer USD ösz-

23 Roucek, 1958.

24 RAC: Rockefeller Foundation Records, RG 1.2, Series 100 International – Series 253 Washington, FA#387a, Box 80, Folder 681. Warren Weaver to Gerrard R. Pomerat (1957. január 7.).

25 Berghahn, 2002. 187–188.

szegű gyorssegélyt erre a célra,²⁶ Don K. Price, az alapítvány alelnöke, akinek feladata volt az ügy felterjesztése a következő felügyelőbizottsági ülésre, meg akart győződni arról, hogy a költségkeretet hatékonyan költik el, és nem nyílik precedens az általános jóléti segélyezésre.²⁷ Price a Ford Alapítvány magyar menekültekkel kapcsolatos álláspontjának kidolgozása során nagymértékben támaszkodott Nielsen 1956. december 18-i bécsi memorandumára. Kitüntetett hangsúlyt kapott az a javaslat, hogy a kérdést elsősorban Európán belül rendezzék, még akkor is, ha ez hosszabb távú támogatást igényel, ugyanis a magasán képzett diplomások számára a jövőben nehezebbnek tűnt megfelelő munkahelyet találni Európában, mint a tengerentúli országokban. Ennek megfelelően Price egy olyan tervet terjesztett elő, mely további 500 ezer USD-t szánt a diákok segélyezésére Európában és 150 ezer USD-t az Egyesült Államokban, amelyet a felügyelőbizottság 1957. január 15-én jóvá is hagyott.²⁸

Ezt a kezdeti 1,15 millió USD-t kitevő összeget az évek során kisebb juttatások egészítették ki. Ezek közül a legjelentősebb az 1959. március 19-én jóváhagyott tétel volt, amikor 333 ezer USD-t különítettek el a menekült diákok támogatására.²⁹ A Ford Alapítvány által a magyar menekült diákokra, tudósokra és művészekre fordított teljes összeg mintegy 1,7 millió USD volt. Ez a szám tartalmazza a Columbia Egyetem magyar menekültekkel foglalkozó kutatási programjának költségeit (209 ezer USD) és a Philharmonia Hungarica támogatását (91 850 USD), de nem tartalmazza azt a mintegy 70 ezer USD értékű támogatást, amelyet a Német Akadémiai Csereszolgálat (DAAD) és a Francia Egyetemek és Iskolák Országos Hivatala (ONUEF) a végelszámolásban nem tudott elkölteni, és amelyet az 1964/65-ös pénzügyi évben töröltek.³⁰ A magyar menekült hallgatók számára az utolsó kifizetés 1962/63-ban történt, és a program két évvel később megszűnt, amikor megállapították, hogy nincs szükség további pénzügyi támogatásra.

Ezek a számok meglehetősen magasak voltak, ha figyelembe vesszük, hogy Henry T. Healdet szinte a magyar felkelés előestéjén nevezték ki az alapítvány elnökévé. Heald saját bevallása szerint elnöksége első éveiben viszonylag konzervatív költségvetési politikát folytatott.³¹ A magyar menekültekre

26 RAC: Ford Foundation Records, International Affairs Records, Series III, FA#748, Box 4, Hungarian Refugee Grants folder. Minutes of Meetings of the Board of Trustees (1957. január 15.).

27 Berghahn, 2002. 188.

28 Ezt a megoldást számos, az akcióban közreműködő fél kedvezőnek tartotta, ahogy azt egy diákügyekkel foglalkozó NATO-dokumentum is tanúsítja: NATO Archives Online: Fonds IS – 04 – International Staff / International Secretariat, C–M (57)89. Hungarian Refugee Students: Report by the Committee on Information and Cultural Relations (1957. június 1.). Lásd még Kecskés D., 2007. 238.

29 RAC: Ford Foundation Records, International Affairs Records, Series V, FA#748, Box 7, Hungarian Refugee Students – appropriations folder. Hungarian Refugee Students in Europe (1959. március 19.).

30 Ezek az adatok saját számításaim, amelyek a Ford Alapítvány éves jelentései alapján készültek.

31 RAC: Ford Foundation Records, Oral History Project, Series IV, FA#618, Box 35, Folder 180, 61–62. Interview with Henry T. Heald, interviewer: Charles T. Morrissey, 1972.

fordított összeg az Európai Program 1956/57. évi teljes költségvetésének mintegy 38%-át tette ki, és több mint a felét az adott évi tényleges kifizetéseknek. Heald elnökségének egyik alapelve volt, hogy válságkezelés helyett ragaszkodni kell a stratégiai tervezéshez,³² és az 1972-ben adott oral history interjújában elárulta, hogy a tengerentúli terjeszkedést nem egyöntetűen üdvözölték a munkatársak.³³ Bár más menekültválságok idején lehet, hogy fenntartásai voltak, minden jel szerint ennek a bizonyos humanitárius akciónak nagy jelentőséget tulajdonított. Az Amerikai Nemzeti Vöröskereszt november 26-án, 27-én és 30-án, valamint december 4-én kereste meg a Ford Alapítványt, hogy támogassa adománygyűjtő kampányukat.³⁴ Shepard Stone készített egy memorandumot, amellyel Price is egyetértett, és amelyben azt javasolta, hogy az alapítvány fontolja meg a Vöröskereszt támogatását ötezer USD értékű, de legfeljebb 10 ezer USD értékű segéllyel.³⁵ Egy tisztviselői értekezletet követően azonban Heald arra utasította Ernest J. Perry számvevőt, hogy állítson ki egy 25 ezer USD összegű csekket az Amerikai Nemzeti Vöröskereszt számára a magyaroknak nyújtandó sürgősségi segélyként.³⁶ Nemcsak az összeg növekedését érdemes kiemelni, hanem azt is, hogy ezt a támogatást nem hozták nyilvánosságra, és tételelesen „hiányzik” a vonatkozó éves jelentésből. Ennek oka az, hogy Heald úgy döntött, ezt az összeget adminisztratív költségként számolja el, és így a nyilvánosság számára észrevétlen maradhatott ez a támogatás. Nyilvánvalóan meg akarták őrizni azt a képet, hogy az alapítvány alapelvei értelmében nem nyújtanak általános segélyeket. Ezzel akarták elkerülni hasonló esetekben a kérelmezőlevelek áradatát.

Mint korábban említettük, a Ford Alapítvány fő tevékenysége a Rockefeller Alapítvánnyal kötött informális megállapodást követően az volt, hogy segítsen a menekülteknek eljutni Ausztriából más nyugat-európai országokba. A két alapítvány működése közötti másik fontos különbség az volt, hogy a Ford emberei a jugoszláviai magyar menekültekkel is foglalkoztak, miután Magyar-

32 Uo. 66–68.

33 Uo. 110.

34 RAC: Ford Foundation Records, General Correspondence, FA#745, Series: 1956, Reel C-1186. Robert E. McNeill, Jr. to the Ford Foundation (1956. november 26.); Robert E. McNeill, Jr. to the Ford Foundation, telefax (1956. november 27.); H. S. M. Burns to the Ford Foundation (1956. november 30.); Robert E. McNeill, Jr. to the Ford Foundation (1956. december 4.).

35 RAC: Ford Foundation Records, General Correspondence, FA#745, Series: 1956, Reel C-1186. Shepard Stone to Donald K. Price, Inter-Office Memorandum on General Hungarian Relief (1956. november 30.); Donald K. Price to Henry T. Heald (1956. december 3.).

36 RAC: Ford Foundation Records, General Correspondence, FA#745, Series: 1956, Reel C-1186. Henry T. Heald to Ernest J. Perry (1956. december 11.).

ország ausztriai határait lezárta és szigorúan ellenőrizte.³⁷ Míg Svédország, Svájc és Olaszország az osztrák táborokban végezte el a szelekciót, addig az Egyesült Királyság, Franciaország, Németország, Dánia és Belgium is fontolórra vette a Jugoszláviában történő toborzást. A január 15-i igazgatótanácsi ülés után Shepard Stone javaslatot készített arra vonatkozóan, hogy az ezt követő két évre hogyan osszák el a diákösztöndíjakra szánt pénzügyi támogatást az országok között, és a Ford Alapítvány nagyjából ezt a tervet valósította meg (*Függelék, 13. táblázat*).³⁸ Az egyetlen jelentős változás Németország és az Egyesült Királyság támogatásának csökkentése, valamint Belgium támogatásának nagyarányú növelése volt.

Bár a Ford Alapítvány fő tevékenysége az európai hallgatói ösztöndíjak biztosítása volt, az Egyesült Államokban is tevékenykedett, mégpedig okkal. A diákok többségének az Egyesült Államokba való eljutás volt a végső célja. Az 1957 áprilisában készült bécsi helyszíni jelentések szerint az akkor még Ausztriában maradt több mint hatszáz menekült diák visszafogott érdeklődést mutatott a Franciaországba és az Egyesült Királyságba való továbbutazás iránt. Sokan közülük inkább az Egyesült Államok felé keresték az utat, vagy ha ez lehetetlennek bizonyult, akkor Kanada és Ausztrália felé fordult az érdeklődésük. Richard Nixon alelnök 1956. december 25-i bécsi látogatása felélénkítette a menekültek körében az Egyesült Államok nyitottabb bevándorlási politikájára irányuló várakozásokat, és az a hír járta, hogy bizonyos országokból tovább lehet majd utazni Amerikába. Az ilyen álhírek terjesztését több ország diplomáciai szolgálata is jelentette, és erről a Ford Alapítvány képviselői is értesültek.³⁹ Amiről azonban láthatóan nem tudtak, az az volt, hogy a kvótájukat betölteni képtelen, de munkaerőt elszántan kereső országok toborzói szándékosan terjesztették a hamis információkat, hogy eltérítsék a menekülteket eredeti terveiktől. Dánia például így toborozta össze rövid időn belül a szükséges számú szakképzett bevándorlót.⁴⁰ A diákok egy része azonban a toborzók szerint nem volt alkalmas a felsőfokú végzettség megszerzésére, és nem folytathatta tanulmányait külföldön.⁴¹

37 RAC: Ford Foundation Records, International Affairs Records, Series V, FA#748, Box 7, Eastern European Programs – General folder. Shepard Stone, Scholarships to Hungarian Refugee Students (1957. április 18.).

38 A Ford-ösztöndíjjal támogatott hallgatók számát illetően a források ellentmondásosak. Egy 1959. március 19-én jóváhagyott dokumentum 539 diákot említ, de ha a megadott ábrán szereplő számokat összeadjuk, akkor 543 az eredmény. Vö. RAC: Ford Foundation Records, International Affairs Records, Series V, FA#748, Box 7, Hungarian Refugee Students – appropriations folder. Hungarian Refugee Students in Europe (1959. március 19.).

39 RAC: Ford Foundation Records, International Affairs Records, Series V, FA#748, Box 7, Hungarian Refugee Student Program folder. Shepard Stone, Hungarian Students and Intellectuals: Report and Recommendations (1957. január 29.).

40 Wigerfelt, 1997. 152.

41 Cf. RAC: Ford Foundation Records, International Affairs Records, Series V, FA#748, Box 7, Eastern European Programs – General folder. Shepard Stone, Situation of Ford Scholarships

A Rockefeller Alapítványhoz hasonlóan a Ford Alapítvány is közvetítőkre támaszkodott. Elsődleges hazai partnerük az Institute of International Education volt, amelyen keresztül hozzájárultak például a Bard és a St Michael's College említett programjainak költségeihez (összesen 66 ezer USD). Ez a két egyetem kapta a Ford által az IIE-nek átutalt pénz több mint felét (kb. 120 ezer USD). A World University Service további segítséget nyújtott az IIE-nek az Egyesült Államokba érkező diákok tájékoztató munkájához (20 ezer USD értékben). Nyugat-Európában a Ford Alapítvány az IIE-hez hasonló státuszú irodákat keresett: az említett DAAD és ONUF mellett a brüsszeli Belga Egyetemi Alapítvány bizonyult ilyennek. A legtöbb országban azonban más típusú intézményes szereplőkre kellett támaszkodniuk: az Egyesült Királyságban és Olaszországban az alapítvány az egyes egyetemekkel, Svédországban a Nemzeti Diákszövetséggel működött együtt, míg Dániában a Királyi Akadémia kezelte a támogatást. A Congress for Cultural Freedom (Párizs), amelynek bevonását Shepard Stone nagyban elősegítette,⁴² 107 ezer USD-t kapott a művészek és akadémikusok határokon átnyúló mozgásának menedzselésére, valamint szaktudásuk és igényeik, illetve a lehetőségek összehangolására.⁴³

A két évig nyújtott hallgatói támogatással a Ford Alapítvány elsődleges célja az volt, hogy a helyi kormányzatokat államilag finanszírozott ösztöndíjak felajánlására ösztönözze. Belgiumban és Dániában, ahol a diákok teljes ösztöndíjat kaptak, és nem igényeltek további támogatást az alapítványtól, a kezdeményezés elérte célját. A svájci partnerügynökség is ugyanerre kötelezte magát, de a Ford Alapítvány mégis úgy döntött, hogy további támogatást nyújt, akárcsak a svéd esetben, ahol a kormány a hosszú távú kölcsönök felajánlásában találta meg a megoldást. Németországban, Franciaországban és Nagy-Britanniában csak szerény ösztöndíjak álltak rendelkezésre, Olaszországban pedig nem különítettek el forrást a diák menekültek számára, ezért a Ford Alapítvány 1959 márciusában úgy döntött, hogy ezekben az országokban a partnerszervezetek számára további forrásokat biztosít (a fent említett 333 ezer USD-t).

Az 1930-as évektől kezdve, és különösen a második világháború után az alapítványok egyik prioritása az amerikai és a külföldi elitek közötti kapcsó-

for Hungarian Refugee Students as reported by Mr Hitchcock on 26 April, 1957; Uo., Report from Prof. Werner Richter concerning status of Ford grants in Germany (1957. április 26.).

42 RAC: Ford Foundation Records, International Affairs Records, Series V, FA#748, Box 7, Hungarian Refugee Student Program folder. Shepard Stone, Hungarian Students and Intellectuals: Report and Recommendations (1957. január 29.). Stone 1967-ben elhagyta a Ford Alapítványt, hogy az International Association For Cultural Freedom elnöke legyen, amely a CCF folytatása volt, miután a *New York Times* felfedte a CCF CIA-finanszírozását.

43 RAC: Ford Foundation Records, International Affairs Records, Series V, FA#748, Box 7, Hungarian Refugee Students – appropriations folder. Hungarian Refugee Students in Europe (1959. március 19.). Az 1957-es éves jelentés más számadatot közöl, 95 ezer USD-t, míg az 1958-as éves jelentés nem tartalmaz semmilyen utalást az FF által finanszírozott CCF-tevékenységre a magyar menekültekkel kapcsolatban, kivéve a Free Hungarian Orchestrát (66 750 USD). A két szám összege jóval meghaladja a 107 ezer USD-t.

latok létrehozása volt, annak az idealista meggyőződésnek a jegyében, miszerint a szélesebb körű kommunikáció végül a nemzeti konfliktusok megoldásához és megbékéléshez vezet.⁴⁴ A jóindulatú aktivizmus egybeesett a pénzügyi szempontból gyakorlatias gondolkodással, hiszen egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy „a [költséges] kelet-nyugati konfliktust tompítani kell”.⁴⁵ Az alapítványi tisztviselők közeli kapcsolata az államigazgatással és mind a Demokrata, mind a Republikánus Párt prominens tagjaival, szoros kötelékeik a kulturális hidegháború olyan motorjaival, mint a Congress for Cultural Freedom, készséges azonosulásuk az amerikai állami ideológiával még annak változása idején is, valamint globális tevékenységi körük az alapítványokat kedvező helyzetbe hozta ahhoz, hogy az említett külpolitikai váltás látszólag „harmadik szektorbeli” szereplőjeként jelenjenek meg.

Könnyen lehet, hogy a filantróp alapítványok történeti távlatban nem mutatnak fel egyértelműen fényes eredményeket a szegénység, az éhezés, a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolásában és a saját maguk által meghatározott egyéb fontos célok elérésében. Továbbá azt is nehéz felmérni, hogy mennyire hatékonyan költötték el dollárjaikat, szemben az átláthatóbb módon működő intézményekkel. A magyarországi menekültválság esetében azonban az alapítványok hozzájárulása döntő volt, mivel a válsághelyzetben gyorsan és rugalmasan tudtak cselekedni, hiszen nem korlátozták őket bonyolult adminisztratív eljárások. Emellett ki tudták használni legnagyobb előnyüket: elit hálózataikat. A magyar menekültek nagy része középosztálybeli és jól képzett volt, és sok volt közöttük a diák: az amerikai alapítványok hatékonyan tudták a képzett munkaerőt a megfelelő munkahelyeken elhelyezni, és lehetővé tették a fiatal értelmiségiek számára, hogy diplomájukat megszerezzék. Természetesen ez az 1956 utáni menekültsegélyek emlékezte szempontjából is jelentős, hiszen akik ezt az emlékezetet meghatározzák, gyakran az alapítványi segélyek legfőbb haszonélvezői közé tartoztak. Ez időben kiterjesztette az alapítványok közmegítélésének javulását, amely a segélyprogramok közvetlen következménye volt.

A magyar menekülteket célzó segélyakció az alapítványokon belül is jelentős hatást gyakorolt. Tovább szélesítette és megszilárdította hálózataikat az Egyesült Államok államigazgatási és felsőoktatási intézményeivel, és ami a legfontosabb, újjáélesztette és bővítette európai kapcsolataikat. A magyar menekültsegélyezés a Ford Alapítványon belüli befolyásos személyiségek számára alkalmat adott arra, hogy a fokozott európai jelenlét mellett érveljenek, amely hamarosan újra a szervezet egyik jelentős tevékenységi helyszínévé vált, és ezáltal több esély nyílt a vasfüggöny átjárhatóbbá tételére.

44 McCarthy, 1987. 95.

45 Berghahn, 2006. 67.

A forrásokról

A Ford Alapítvány és a Rockefeller Alapítvány iratai a New York-i Sleepy Hollow-ban, a Rockefeller Levéltári Központban (Rockefeller Archive Center, RAC) találhatóak, bár a támogatottak személyes aktái nem teljesen hozzáférhetőek. Az RAC a Rockefeller család által alapított más alapítványok kisebb gyűjteményeit is őrzi. A diákszegélyezésben közreműködő Institute of International Education iratai szintén hozzáférhetőek itt. A Carnegie Corporation of New York iratai a Columbia University Libraries levéltárában érhetőek el.

Felhasznált irodalom

- Berghahn, 2002
 Berghahn, Volker R.: *America and the Intellectual Cold Wars in Europe*. Princeton, NJ, Princeton UP, 2002.
- Berghahn, 2006
 Berghahn, Volker R.: 1956, the Ford Foundation and America's Cultural Cold War. In: *1956: European and Global Perspectives*. Eds. Carole Fink – Frank Hadler – Tomasz Schramm. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2006. 59–75.
- Deák, 2016
 Deák Nóra: „Operation Mercy”: Lehetetlennek tűnő küldetés? Az 1956-os menekültek fogadtatása az Egyesült Államokban. *Világtörténet* 2016 (38. évf.) 3. sz. 397–412.
- Gorjevsky, 2006
 Gorjevsky, Jane: Documenting Russian and Eastern European Immigrant Culture in American Manuscript Repositories: Private Philanthropy Archives. In: *Tracking a Diaspora: Émigrés from Russia and Eastern Europe in the Repositories*. Ed. Anatol Shmelev. New York, Routledge, 2006. 9–28.
- Guilhot, 2011
 Guilhot, Nicolas (ed.): *The Invention of International Relations Theory: Realism, the Rockefeller Foundation, and the 1954 Conference on Theory*. New York, Columbia University Press, 2011.
- Kecskés D., 2007
 Kecskés D. Gusztáv: *Franciaország és a magyar forradalom, 1956*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2007.
- McCarthy, 1987
 McCarthy, Kathleen D.: From Cold War to Cultural Development: The International Cultural Activities of the Ford Foundation, 1950–1980. *Daedalus* 1987. (116. évf.) 1. sz. 93–117.
- Page, 2002
 Page, Benjamin B.: The Rockefeller Foundation and Central Europe: A Reconsideration. *Minerva* 2002 (40. évf.) 3. sz. 265–287.

Palló, 2000

Palló, Gábor: Rescue and Cordon Sanitaire: The Rockefeller Foundation in Hungarian Public Health. *Studies in History and Philosophy of Science Part C: Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 2000 (31. évf.) 3. sz. 433–445.

Palló, 2002

Palló, Gábor: Make a Peak on the Plain: The Rockefeller Foundation's Szeged Project. In: *Rockefeller Philanthropy and Modern Biomedicine: International Initiatives from World War I to the Cold War*. Ed. William H. Schneider. Bloomington, Indiana University Press, 2002.

Parmar, 2012

Parmar, Inderjeet: *Foundations of the American Century: The Ford, Carnegie, and Rockefeller Foundations in the Rise of American Power*. New York, Columbia University Press, 2012.

Roucek, 1958

Roucek, Joseph S.: Education of the Refugee in the United States. *International Review of Education* 1958 (4. évf.) 1. sz. 374–380. <https://doi.org/10.1007/BF01423732> (utolsó letöltés: 2022. június 14.).

Scheibner, 2019

Scheibner Tamás: A Rockefeller-jelentés: 1956-os magyar menekültek Bécsben amerikai szemszögből. *Lymbus* 2019 (12. évf.) 771–838.

Weindling, 1993

Weindling, Paul J.: Public Health and Political Stabilisation: The Rockefeller Foundation in Central and Eastern Europe Between the Two World Wars. *Minerva* 1993 (31. évf.) 3. sz. 253–267.

Wigerfelt, 1997

Wigerfelt, Anders: Hungarian Refugees in the Shadow of the Cold War. In: *Encounter with Strangers: The European Experience*. Ed. Hans-Åke Persson. Lund, Lund University Press, 1997.

